

Deze uitgave kwam tot stand in opdracht en met financiële steun van de Kingma Stichting en de Stichting De Grote Zuidwesthoek.

© 2021 dr. C.J. Kuiken h/o Prosopo | Kingma Stichting | Stichting De Grote Zuidwesthoek | Uitgeverij Noordboek

BOEKVERZORGING Sander Pinkse
OMSLAGONTWERP René van der Vooren
OMSLAGAFBEELDING Deze middeleeuwse studenten luisteren naar een rechtencollege van Giovanni da Legnano in Bologna in Italië. In zijn tijd studeerden hier ook Friezen (zie pagina 35). Toen Legnano in 1383 overleed, liet hij een fonds voor arme studenten uit Milaan na. Foto en collectie: Museo civico medievale, Bologna.

ISBN 978 90 5615 847 7
NUR 696

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Noordboek

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

Woord vooraf 9

I FRIESE LENEN

De stand van het onderzoek

- 1.1 Inleiding 11
- 1.2 Van sinecure tot studiefonds 11
- 1.3 Bronnen en bronnenonderzoek 12
- 1.4 Witte vlekken 14
- 1.5 Onderzoeksthema's en perspectief 15

2 BENEFICIA

Friese lenen tot 1580

- 2.1 *Pronda iefta lien* 19
- 2.2 Latijn 20
- 2.3 Concilie 21
- 2.4 Studieverlof 23
- 2.5 Focus: Blesdijke 25
- 2.6 Achteruitkijkspiegel 27
- 2.7 Priester worden 28
- 2.8 *Secular turn* 30
- 2.9 Moderniteiten 33
- 2.10 Focus: Leeuwarden 35
- 2.11 Investituurstrijd 37
- 2.12 Focus: Sjaerdemaleen 39
- 2.13 Sanering 43
- 2.14 Neven uit Dingenes 45
- 2.15 Besluit en vooruitblik 48

3 PREDIKANTEN IN PLAATS VAN PRIESTERS

Friese lenen 1580–1832

- 3.1 Uittocht 51
- 3.2 Katholiek in de Republiek 52

- 3.3 Geestelijke kantoren 54
- 3.4 Predikant worden 57
- 3.5 Testamenten 59
- 3.6 Eigendom 63
- 3.7 Focus: Dronrijp 68
- 3.8 Verdwenen lenen 71
- 3.9 Focus: Utingeradeel 74
- 3.10 Naar nieuwe vormen van *governance* 77
- 3.11 Focus: 1832 80
- 3.12 Besluit en vooruitblik 83

4 FRIES VERSCHIL

Friese lenen en studiefondsen elders

- 4.1 Overlevingskansen 85
- 4.2 Focus: drostambt Bredevoort 87
- 4.3 Maatschappelijk verkeer 88
- 4.4 Focus: Sint Christophorileen 90
- 4.5 In de kranten 92
- 4.6 Notabele bestuurders 96
- 4.7 Focus: 1938 98
- 4.8 Groeiend verschil 100
- 4.9 Focus: dekenaat Rijnland 102
- 4.10 Het verschil geduid 105

5 GELEERDEN OVER LENEN

Zeven eeuwen onderzoek

- 5.1 Romeinse tradities 109
- 5.2 Van Idsinga en het Christophorileen 113
- 5.3 Ypeij en de bronnen van het patronaat 114
- 5.4 Koker en de vicariekwestie 115
- 5.5 Tussenbalans: Wiersma 117
- 5.6 Van Apeldoorn en de archieven 118
- 5.7 De eeuw na Van Apeldoorn 120
- 5.8 Besluit en vooruitblik 122

- 6 TUSSEN BESTUUR EN BEHEER
Twee eeuwen governance van Friese lenen
- 6.1 Beleid en stuurmanskunst 123
- 6.2 Emancipatiezaken 125
- 6.3 *Governance* in oorlogstijd 133
- 6.4 *Governance* in de gouden jaren 137
- 6.5 Focus: Bolsward 141
- 6.6 *Governance* in overleg 143
- 6.7 Lenen en het Rijk 146
- 6.8 Lenen en families 151
- 6.9 *Governance* en vermogen 160
- 6.10 Lenen en archieven 168
- 7 SLOTBESCHOUWING 175
Stufi van de Sint
- 8 REPERTORIUM
Friese lenen actief op 1 januari 2021
- 8.1 Verantwoording 183
- 8.2 Dames Tiemersmafonds 184
- 8.3 De Stichting het Elzinga-Fopma-Bonnema Leen 187
- 8.4 Dr. Henricus Poptalenen 188
- 8.5 Dr. L.A. Bumastichting 192
- 8.6 Eelco Susanna Maria Elisabeth Faber Haersma-Lenen 196
- 8.7 Fokko Pompstra Stichting 198
- 8.8 Gratama-stichting 200
- 8.9 Jan Bogstrastichting 202
- 8.10 Stichting Administratiekantoor Het Andringa-Hettinga Leen 204
- 8.11 Stichting A.F. van Schurman-Leen 205
- 8.12 Stichting Aurelius Sieperdaleen 207
- 8.13 Stichting Doctor Douwe Tietemaleen 209
- 8.14 Stichting Dominee Dominicus van der Schaaf voor de Studie der Theologie 212
- 8.15 Stichting Doopsgezind Studiefonds in Fryslân 215
- 8.16 Stichting Douwe Pybesleen 218
- 8.17 Stichting Gebroeders De Jong's Leen 220
- 8.18 Stichting Heere Godfrieds- of Sint Jansen daarmede verbonden Heere Gerrits- of Klein Leen onder Ried en Burgwerd 224
- 8.19 Stichting Hendrik en Romkje Plekkringaleen 230
- 8.20 Stichting Hendrik Nannes- en Catrijn Epesleen 232
- 8.21 Stichting 'Het Bonga-Leen' 236
- 8.22 Stichting Het Geesje Poutsma Leen 238
- 8.23 Stichting het Sjaerdemaleen 241
- 8.24 Stichting Hettema-Heeremaleen 246
- 8.25 Stichting Houckemaleen 249
- 8.26 Stichting Johannes Henricus Regenbogenleen 252
- 8.27 Stichting Klaas Tiglerleen 255
- 8.28 Stichting Kruis- of Doumaleen 258
- 8.29 Stichting Lieve Vrouwe- of Albadaleen 261
- 8.30 Stichting Lieve Vrouwe Ter Noodleen 265
- 8.31 Stichting Meindert Douma Leen 268
- 8.32 Stichting Moeder Wiersma Leen 270
- 8.33 Stichting mr. Wiardus Willem Buma Leen 272
- 8.34 Stichting Nieuwenhuis-de Kempnaer Fagel Fonds 274
- 8.35 Stichting Rauwerda-Westra Fonds 275
- 8.36 Stichting Simke Kloostermanleen 277
- 8.37 Stichting Sint Annaleen 278
- 8.38 Stichting Sint Christophorileen tot Oldehove Gefundeerd in 1480 283
- 8.39 Stichting Sint-Geertruidsleen 288
- 8.40 Stichting Sint Jacobs- of Sint Jobsleen tot Oldehove 291
- 8.41 Stichting Studiefonds Luitzen v.d. Zee-Dijkstra 297
- 8.42 Stichting Studiefonds Van der Wal-Tromp 299
- 8.43 Stichting StudieLeen frou Johanna Frederika Wilhelmina Kok 301
- 8.44 Stichting Wieger Jansleen 302
- 8.45 Stichting Willem en Kinske Sminia Brunia Leen 303
- 8.46 Stichting Wybenga-leen 305
- 8.47 Vrouwe Constantia Johanna Rengersleen 309
- 8.48 Weijenbergh-Gorter-Sinia Stichting 311

AANHANGSELS

A	Beneficies en studiefondsen in Friesland 1381–2021 315	English summary: Private study trusts in Fryslân 357
B	Beneficiale goederen in Friesland 1640–1832 330	Afkortingen en verkort aangehaalde bronnen 360
C	Het KB van 2 december 1823 en de wet van 30 oktober 1974 336	Archieven 361
D	Beneficies en studiefondsen in het dekenaat Rijnland 1304–2020 343	Bibliografie 368
E	Verslagen van GS over Friese lenen (1856–1877) 351	Woordenlijst 380
F	Baten en lasten van drie Friese ANBI's 2018–2019 354	Beeldverantwoording 382
		Dank 383

Woord vooraf

Bekend is dat het leenwezen (feodaliteit) zwak was ontwikkeld in het laatmiddeleeuwse Friesland. Ook de Saksische hertogen slaagden er rond 1500 niet in het leenstelsel hier daadwerkelijk in te voeren. Dit boek over 'Friese lenen' gaat over een heel ander fenomeen, namelijk over wat we nu 'studiebeurzen' noemen. Regeling en praktijk daarvan hebben zich in de zestiende eeuw, na de Hervorming, uit geestelijke inkomensfondsen, de zogeheten beneficijs, ontwikkeld. Vandaar dat aanvankelijk nog lange tijd de voor die beurzen in aanmerking komende personen theologie moesten studeren. Opvallend is dat juist in Friesland een flink aantal lenen uit oude tijden is blijven voortbestaan. In de negentiende en twintigste eeuw zijn daar nog nieuwe bijgekomen. Inmiddels is studiefinanciering een belangrijke taak van de overheid geworden – een ingewikkelde materie en regelmatig inzet van politiek debat.

Complex maar juist ook verrassend is de geschiedenis van de Friese lenen in de afgelopen ruim zes eeuwen. Vandaar dat de twee opdrachtgevers van deze studie, de Kingma Stichting en de Stichting de Grote Zuidwesthoek, zich gelukkig prijzen dr. Kees Kuiken bereid te hebben gevonden die langetermijn-

geschiedenis grondig te onderzoeken. Het resultaat van zijn onderzoek mag gezien worden. Kuiken zet niet alleen relevante bronnen en feiten op een rij, maar geeft er ook betekenis aan door zowel de maatschappelijke als de culturele context te verhelderen en treffende casussen te behandelen. Daarnaast tillen de grote belezenheid van de auteur en zijn kennis van genealogische netwerken en memoriecultuur deze monografie op naar het niveau van een standaardwerk.

Tot dusverre waren er vooral publicaties verschenen over afzonderlijke lenen, zoals in Bolsward, Franeker of Leeuwarden. In deze studie krijgt de lezer een historisch totaalbeeld voorgeschoteld van de gehele wereld van de Friese lenen. Aan het einde ervan vindt hij of zij een overzicht van alle thans nog bestaande lenen in de provincie Fryslân en wie daarvoor in aanmerking komen.

We zijn de auteur zeer erkentelijk voor zijn grote inzet om dit omvattende boekproject op een zo deskundige en vlotte manier te hebben volbracht.

Yme Kuiper en Lourens Oldersma

De schetsjes op deze zestiende-eeuwse gewestkaart geven een vrij betrouwbare indruk van het Friese kerkenlandschap in de tijd van de *Beneficialboeken* (1543/1544).

I Friese lenen

De stand van het onderzoek

§ I.1

Inleiding

Vanaf de late middeleeuwen zijn in Friese bronnen fondsen herkenbaar die we nu ‘lenen’ noemen. Het waren min of meer zelfstandige rechtspersonen binnen het toenmalige netwerk van kerkelijke instellingen. Toen die instituties veranderden, veranderde de functie van deze Friese fondsen mee. Anno 2020 zijn er een stuk of veertig over. Ze spelen voornamelijk een rol in de studiefinanciering.

Gezien deze gang van zaken is het begrijpelijk dat de ‘Friese lenen’ in de belangstelling hebben gestaan van onderzoekers met verschillende specialismen: middeleeuws-historici (‘mediëvisten’), kerk-, rechts- en onderwijshistorici, maar ook economisch-sociaalhistorici. ‘Lenen zijn stichtingen,’ schreef de rechtshistoricus Wiersma in een stelling bij zijn proefschrift (1894).¹ Omdat veel Friese studielenen familiestichtingen zijn, dus fondsen waarvan de zeggenschap en/of het vruchtgebruik statutair binnen een of meer families vererft, is het onderwerp bovendien voer voor genealogen.

Het woord *lien* duikt in de vijftiende eeuw op in Oudfriese testamenten en andere oorkonden als synoniem van *pronde* of *pronda* (Vries 1977; Verhoeven e.a. 1994).² Dit was een Oudfries woord voor een prebende of beneficie, een fonds voor het onderhoud en/of de opleiding van een priester. De algemene Engelse term is

1 Wiersma, *Verbandeling* stelling II.

2 *OFO* (IV) nr. 18; *FT* nr. 57. Zie voor deze en andere afgekorte literatuurverwijzingen onder ‘Bibliografie’, hierna.

chantry (Speetjens 2011). De meeste van deze fondsen waren private stichtingen. Ze werden in het Rooms-Friese recht zelfs beschouwd als familiebezit (Huber 1686).³

§ I.2

Van sinecure tot studiefonds

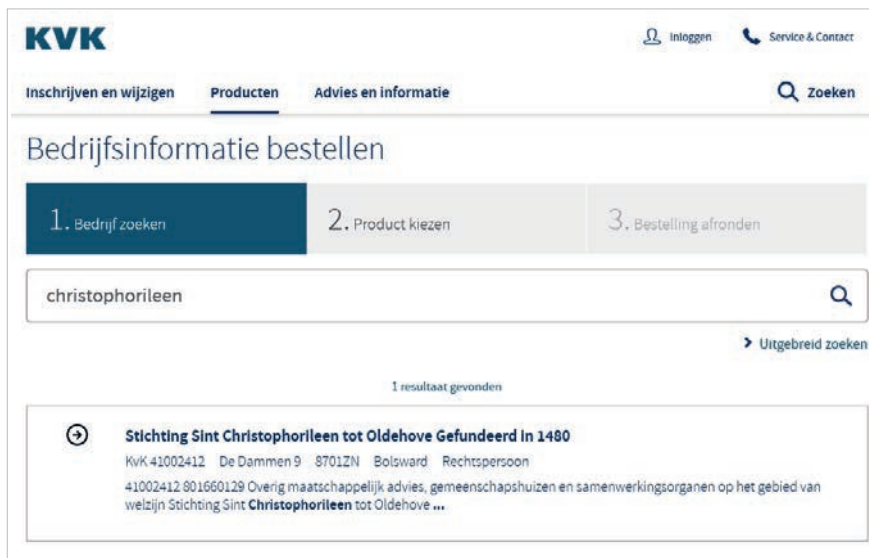
De hoofdtaak van priesters in de rooms-katholieke kerk heet ‘zielzorg’ (*cura animarum*): de bediening van sacramenten. Priesters met een *beneficium sine cura* (Oudfries: *frij lien*) waren vrijgesteld van deze zielzorg. Ze hoefden geen parochianen te dopen, huwelijken te sluiten, hosties te wijden, biecht te horen en sterven-den te zalven. Vrijgestelde priesters moesten wel bidden – en vaak speciale missen (‘zielmissen’) opdragen – voor het zielenheil van hun sponsors, de stichters van hun ‘sinecure’.

In 1580 werden al deze katholieke rituelen in Friesland afgeschaft. Werkloos geworden priesters mochten zich daarna alleen nuttig maken voor het ‘gemenebest’ als predikant of schoolmeester. Uit het vermogen van hun beneficies – meestal belegd in vastgoed, in sommige gevallen in schuldpapieren – mocht hun studie en daarna hun salaris worden betaald. De vermogens van veel beneficies werden echter samengevoegd met die van de plaatselijke (inmiddels gereformeerde) kerk.

Omstreeks 1580 telde Friesland tussen de vier- en vijfhonderd particuliere priesterbeneficies: ruim 230 ‘prebendes’, ruim 230 ‘vica-

3 Speetjens, ‘The founder’; Huber, *Rechtsgeleertheit*, gecit. Ketelaar, ‘Friese lenen’ 163.

Zo staat een van de oudste Friese lenen tegenwoordig ingeschreven in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel. Ook de statuten en de namen van bestuurders zijn hier te downloaden.

rieën', 21 'kapellen' en elf 'sacristieën' in 360 Friese parochies. De benamingen voor al deze priesterbeneficiaries werden door elkaar gebruikt. Wat in het ene jaar een prebende heette, heette in andere jaren een vicarie of een leen (Roemeling 2013).⁴ Omstreeks 1800 waren in Friesland nog zestien studielenen actief als zelfstandige fondsen onder provinciaal toezicht (Eekhoff 1860).⁵ De meeste waren traditionele familie-lenen. De studiebeurzen ('pensies') waren uitsluitend bestemd voor familieleden van de stichter(s) of van de veronderstelde stichter(s). Anno 2020 staan ruim veertig Friese studielenen en andere particuliere Friese studiefondsen als stichting ingeschreven in het Handelsregister. Hiervan is de helft nog altijd actief als familieleen. De meeste huidige Friese studiefondsen stellen geen speciale eisen (meer) aan de te volgen studierichting.

I.3

Bronnen en bronnenonderzoek

De vroegste bekende Friese vermelding van een leen (*lien*) in de zin van een priesterbeneficie staat in een schenkingsbrief uit 1453 (Vries

1977). Veel van zulke Oudfriese oorkonden zijn in druk uitgegeven. Van de Friese – en vaak Friestalige – testamenten tot 1550, waarvan tien de stichting van een leen behelzen, verscheen in 1994 een afzonderlijke tekstuitgave (Verhoeven e.a. 1994). In de bijbehorende studiebundel staat een verhelderend opstel over Friese lenen (Zijlstra 1994).⁶

Twee belangrijke, maar niet helemaal volledige momentopnamen van de geestelijke goederen (waaronder ook lenen) in Friesland zijn de zogeheten *Beneficialboeken* (1543/1544) en de lijsten van Friese priesters en beneficiaries tot 1580 van de Friese raadsheer E.M. van Burmania (1700–1789). De eerste (kerk-) historicus die Van Burmania's lijsten als bron aanhaalde, was Ypeij (1829) in zijn geschiedenis van het patronaats- of collatierecht, het recht om een (priester)beneficie toe te kennen. De eerste wetenschappelijke geschiedenis van de 'vicariegoederen' *etcetera* in heel Nederland, het rechtshistorische proefschrift van Koker (1857), verwijst op zijn beurt voor Friesland naar Ypeij.⁷

Koker stelt onder meer de verduistering en het misbruik van vicariegoederen aan de orde. Dit thema bleef in de negentiende en

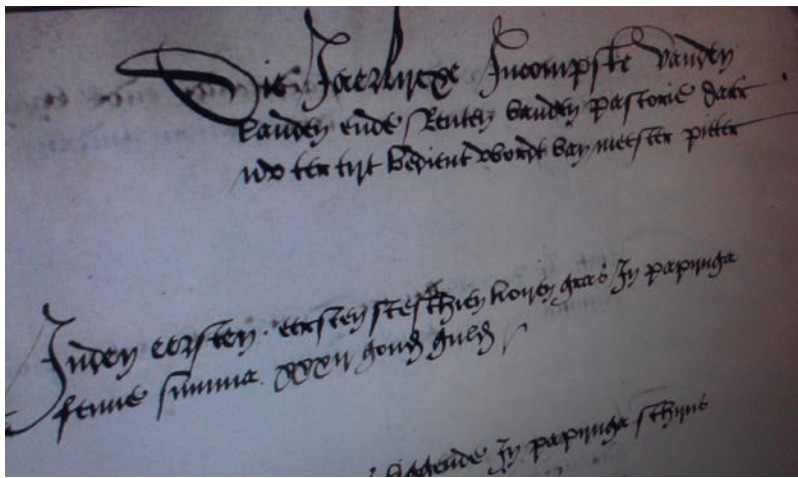
4 Roemeling, *Heiligen* 151.

5 Eekhoff, *St. Anna-leen* 53.

6 *OFO* (IV) nr. 18; *FT*; Zijlstra, 'Studie'.

7 *BB*; Roemeling, *Heiligen* 153–154; Ypeij, *Geschiedenis* 159; Koker, *Onderzoek* 72–73.

Aangifte van het verpachte land van een van de pastoriefondsen in Leeuwarden-Oldehove volgens de Beneficialboeken (1543/1544), onder meer bij de Papingastins in de Grote Kerkstraat.

twintigste eeuw het debat over deze goederen bepalen. Zo beschrijft de Leeuwarder stadsarchivaris Eekhoff (1860) in geuren en kleuren hoe een familie in de achttiende eeuw het land van een plaatselijk leen onrechtmatig als privébezit uitbaatte. Eekhoff ontdekte bij zijn speurwerk een gedrukte – maar ongedateerde – verhandeling over Friese lenen van de rechtsgeleerde S.H. van Idsinga (1714–1779), volgens Eekhoff ‘het enige werk dat ooit over de Friese lenen geschreven is’. Blijkbaar kende hij het onderzoek van Koker niet en was hij vergeten dat hij Ypeij in 1846 zelf had aangehaald in zijn geschiedenis van Leeuwarden. Eekhoff verwijst wel naar de lijsten van Van Burmania, die hij nogal onnauwkeurig vindt, en merkt op dat van de door Van Burmania opgesomde lenen volgens een rapport uit 1808 nog maar zestien over waren.⁸

Toen de ‘vicariëkwestie’ in 1880 op de landelijke politieke agenda kwam, nam Koker zitting in een commissie die het beheer van vicarie-, prebende-, en leengoederen in kaart moest brengen. Onder zijn medecommissieleden waren de Zuid-Hollandse predikant Van Beuningen – in 1870 gepromoveerd op het beheer van vicariegoederen in Holland na de Reformatie – en de Friese rechtshistoricus Boeles die Drenthe, Friesland en Groningen voor zijn rekening nam. Het rapport over

Friesland kon op de valreep worden meegenomen in het proefschrift van Wiersma (1894).⁹

In zijn lijvige eigendoms geschiedenis van de kerkelijke goederen in Friesland tot 1795 haalt Van Apeldoorn (1915) de stofkam door deze literatuur. Tegenover Koker (1857) en Boeles (z.j.) stelt hij dat pastorieën, vicarieën en andere geestelijke fondsen, waaronder lenen, vanouds geen eigendom waren van de kerk als geheel of van een parochie, maar zelfstandige stichtingen of rechtspersonen. Tot ver in de twintigste eeuw gold Van Apeldoorn als autoriteit op het gebied van de Friese lenen. Ketelaar (1985) gaf met zijn begrip ‘eigendomsmodaliteiten’ een voorzet voor de ontwikkeling van nieuwe rechtshistorische kaders, maar het was zo vaag geformuleerd dat er weinig mee is gedaan.¹⁰ Deel twee van de rechtshistorische afstudeerscriptie van Walsweer (1992) is een *case study* van het Albadaleen, in 1998, 2000 en 2001 gevolgd door studies van zijn hand over nog drie Friese lenen.¹¹

Vanaf 1860 zijn monografieën over afzonderlijke lenen verschenen. Vaak zijn het jubileumboeken. De kwaliteit wisselt. De degelijkste uitgave in dit genre betreft geen Fries leen maar een Gelderse stichting: de

8 Eekhoff, *St. Anna-leen* 9, 53, 84; Eekhoff, *Leeuwarden* (I) 34, 344.

9 Telting e.a., *Rapport*; G&V 130–132; Wiersma, *Verhandeling* 76.

10 LJVA; Ketelaar, ‘Friese lenen’ 164.

11 Walsweer, ‘Poppingawier’; idem, ‘Franeker’; idem, ‘Herbaijum’; idem, ‘Minnertsgea’.

vicarie Sancti Nicolai te Winterswijk (Gietman & Verschoor 2001). Friese lenen zijn te boek gesteld door Eekhoff (1860), Bolt (1933), Jeelof (1934), Roarda (1957), De Boer (1968), Abma (1979, 1990, 1998), Walsweer (1992), Efdée (1993), Hazelhoff (1993), Mulder-Radetzky en De Vries (1994), Tuininga-Tromp (2004), Kist (2008), Pietersma (2009), Reitsma (2012), Veldman (2014), De Vries (2018), Harkema (2020) en Smit (2021).¹² Meesters (1990), Walsweer (1998, 2000, 2001) en Kuiken (2001) schreven jaarboek- en tijdschriftartikelen over afzonderlijke lenen.¹³

Dat deze afzonderlijke monografieën vaak veel aandacht hebben voor genealogie en prosopografie, dus voor stambomen en groepsportretten van bestuurders van en andere belanghebbenden in (familie)lenen, is begrijpelijk maar voor buitenstaanders niet altijd interessant. Wanneer dan ook nog geschillen tussen belanghebbenden breed worden uitgesponnen, ontardt zo'n verhaal in een roddelkroniek. Van meer belang is hoe en met welke oogmerken Friezen met een leen in de familie hun stambomen construeerden en hoe die zich tot de historische bronnen verhielden. Voorbeelden hiervan zijn gepubliceerd door Ketelaar (1985), Kuiken (2001) en Hellinga & Noomen (2011).¹⁴

Op enkele uitzonderingen na (onder meer het Douwe Tietemaleen, zie De Boer 1968) was het vermogen van de Friese lenen tot 1832 belegd in vastgoed. De reeks kadastrale en prekadastrale atlassen van Friesland die vanaf

1988 is uitgegeven en later digitaal ontsloten, maakt de loop van dit grondbezit van 1640 tot 1832 zichtbaar (Mol & Noomen 1988–2003; www.hisgis.nl).¹⁵ De door Eekhoff (1860) opgemerkte verdwijning van lenen is in deze bronstapsgewijs toetsbaar in vier peiljaren: 1640 (stemkohieren), 1700–1728 (floerenbelastingkohieren) en 1832 (het eerste kadaster).

Tot slot moet worden vermeld dat de Friese studielenen bijna altijd concurrentie hebben gehad van andere vormen van studiefinanciering: van 1589 tot 1811 door de provinciale overheid en na 1815 door de Rijksoverheid (Kalma 1985; Marchand 2014).¹⁶ De gegevens van ruim vijfhonderd Friese beursscholieren en -studenten met een provinciale pensie (1592–1646) staan op www.allefriezen.nl.

I.4

Witte vlekken

Is er met deze rijke en goed toegankelijke bronnen en deze stroom van historische publicaties nog iets te wensen over? Welke leemten en witte vlekken lenen zich nu nog voor nader onderzoek? In deze paragraaf wordt per vakgebied de balans opgemaakt. In de volgende paragraaf wordt dit leemtenonderzoek vertaald in onderzoeksthema's die de inhoud van dit boek verder zullen bepalen.

Vanuit de middeleeuwse kerkgeschiedenis gezien waren lenen, vicarieën, *chantries* en hoe ze verder heetten, spelers op wat Mol (1990) de 'Friese zielenheilsmarkt' noemt: de handel in gebeden, missen en aflaten die overledenen vanuit het vagevuur snel naar de hemel moesten helpen. Pensies waren aanvankelijk bedoeld om priesters op te leiden die deze diensten konden leveren. In Nederlands en Europees verband dankt het onderzoek naar zielenheilsmarkten veel aan kaders die in de afgelopen jaren door historisch-antropologen

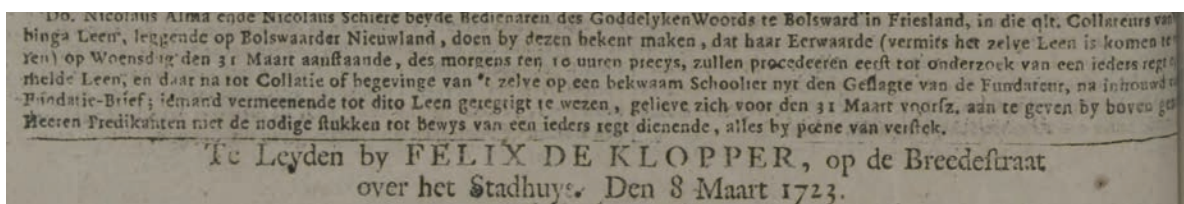
12 Abma, *Bolswarder lenen*; idem, *Abbege*; idem, *Makkum*; De Boer, *Douwe Tietema*; Bolt, *Abbege*; Eekhoff, *St. Anna-leen*; Efdée, *St. Jobsleen*; G&V; Harkema, *Gezicht*; Hazelhoff, *Erfenis*; Jeelof e.a., *Gedenkboek*; Kist, *Kruis- of Doumaleen*; Mulder-Radetzky & De Vries, *Weidum*; Pietersma, *Abbege*; Reitsma, *Geschiedenis*; Roarda, *Ien en oar*; Smit, *100 jaar*; Tuininga-Tromp, *Weldoeners*; Veldman, *Noodleen*; De Vries, *Bolswarder studielenen*; Walsweer, *Poppingawier*.

13 Kuiken, 'Nazaten'; Meesters, 'Petri- en Pauliprebende'; Walsweer, 'Franeker'; idem, 'Hjerbeam'; idem, 'Minnertsgea'.

14 Hellinga & Noomen, 'Genealogia Aytтана'; Ketelaar, 'Friese lenen'; Kuiken, 'Nazaten'.

15 De Boer, *Douwe Tietema*; Mol & Noomen, *Kadastrale en prekadastrale atlas*.

16 Kalma, 'Voedsterlingen'; Marchand, *Onderwijs mogelijk maken*.

Al in 1723 adverteerden de collatoren van het 'Wybinga Leen' in Bolsward in de *Leydse Courant* (de *Leeuwarder* bestond toen nog niet) dat dit familieleen was 'komen te vacceeren'.

zijn aangeboden.¹⁷ De beelden, zelfbeelden en waarden van middeleeuwse mensen zijn door institutionele veranderingen – de protestantse Reformatie voorop – grondig veranderd. De Friese lenen zijn nog nauwelijks in dit cultuurhistorische licht bestudeerd.

Op rechtshistorisch gebied is het na de scriptie van Walsweer (1992) betrekkelijk stil gebleven rondom de Friese lenen. Oexle (1983) maakt in een van zijn baanbrekende publicaties over *memoria*, zoals hij de middeleeuwse herdenkingscultuur noemt, waardevolle rechtshistorische opmerkingen over de relatie tussen zogeheten rechtssubjecten en rechtsobjecten.¹⁸ In § 1.5 kom ik hierop terug.

Vanuit een onderwijshistorisch gezichtspunt valt op hoe problematisch het studierendement van de Friese lenen door de eeuwen heen is geweest. De eerste zorg van de bestuurders was en is dat de pensies naar de juiste personen gingen en gaan. Voor de overheid die deze praktijk na 1580 bleef gedogen, telde vooral dat de pensies genoeg predikanten *etcetera* opleverden. Deze voortdurende spanning is in de historische literatuur nauwelijks benoemd, laat staan wetenschappelijk bestudeerd.

Op sociaaleconomisch gebied is het 'verdwijnperspectief' van de historische studiefondsen, hoe ook benoemd, tot nog toe vooral buiten Friesland onderzocht (Gietman & Verschoor 2001).¹⁹ Met de nu beschikbare vroegmoderne en moderne Friese fiscale en kadastrale gegevens wordt het tijd om de verdwijning van de Friese lenen kwantitatief – en ook vergelijkenderwijs – te beschrijven.

17 Mol, 'Kruisheren' 327; Van Bueren e.a., 'Researching'; Kuiken, *Salvation markets*.

18 Ketelaar, 'Friese lenen'; Oexle, 'Gegenwart' 21–26.

19 G&V, onder meer bijlage XIV.

Dat de nog jonge discipline van de media-geschiedenis onderzoekers van Friese lenen aan nieuwe inzichten kan helpen, ligt minder voor de hand. Uit de krantenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (www.delpher.nl) blijkt dat bijna alle Friese lenen vanaf de achttiende eeuw in advertenties de openbaarheid hebben gezocht. Dit komt in de literatuur af en toe terloops aan de orde (Van Idsinga; Abma 1979; Hazelhoff 1993; Reitsma 2012; Veldman 2014).²⁰ Op twee of drie uitzonderingen na hebben vergelijkbare stichtingen buiten Friesland zich nooit op deze wijze gepresenteerd. Vicarieën *etcetera* werden wel regelmatig te koop gezet, vaak als aanhorigheid van een huis. Wat dit verschil betekende en of het ook concrete gevolgen had, is een open vraag.

I.5

Onderzoeksthema's en perspectief

Deze en andere vragen zullen hierna als thema's worden ingepast in een nieuwe geschiedenis van de Friese lenen. Die begint bij het ontstaan van zielenheilsmarkten in Friesland en elders vanaf 1215, toen de zielzorg en de 'nazorg' voor overleden zielen op parochieniveau werd georganiseerd. Binnen deze ontwikkeling wordt de stichting van 'vrije' beneficiën ('*sinecures*') nader onderzocht.

De gang van zaken in de zeventiende en achttiende eeuw staat in het teken van de pro-

20 Abma, *Bolswarder lenen*; Hazelhoff, *Erfenis*; *VIVB*; Reitsma, *Geschiedenis*; Veldman, *Noodleen*.

testantse Reformatie en de manieren waarop de vrije beneficijs daarin een nieuwe invulling kregen: de meeste binnen een gewestelijk of plaatselijk beheersfonds, sommige als private vermogensstichting. De vraag is dan of – en zo ja welke – institutionele factoren het voortbestaan van zelfstandige lenen hebben bepaald. Welke rollen speelden partijen zoals stichters, bestuurders, begevers, begunstigden en toezichthouders hierbij? En hoe gingen deze partijen om met algemene en particuliere belangen?

Een derde dimensie is de door Oexle (1983) genoemde relatie tussen rechtssubjecten en -objecten.²¹ Een rechtssubject is een persoon of een rechtspersoon, bijvoorbeeld een stichting, die optreedt in een wets- of andere rechtsbepaling. Een rechtsobject is het lijdend voorwerp van zo'n bepaling. Wanneer ik een huis koop, ben ik voor de wet een rechtssubject. Mijn huis is een rechtsobject. Dit analytische begrippenpaar werpt meer licht op de vaak geïmpliciteerde eigendoms kwestie van Friese lenen, en daarmee op de ontelbare anekdotes in de literatuur over misbruik en verduistering.

Een vierde aspect van de geschiedenis van de Friese lenen is de representatie ervan in de gedrukte media. Je zou kunnen zeggen dat vicarieën *etcetera* buiten Friesland in vroegmoderne en moderne kranten in de regel werden voorgesteld als passieve rechtsobjecten, terwijl bijna alle toen nog bestaande Friese lenen vroeger of later in de openbaarheid zijn getreden als actieve rechtssubjecten. De vicariegoederen buiten Friesland vervielen in 1808 aan de landelijke dienst Domeinen, maar zestien nog actieve Friese lenen bleven buiten schot. In de negentiende en twintigste eeuw kwamen er zelfs nieuwe Friese lenen bij, terwijl de meeste vicarieën werden ontbonden of 'slapend' bleven.

We hebben het niet bij voorbaat aangenomen, maar binnen het geheel van de voormalige beneficijs in Nederland lijken de Friese lenen zo gezien een buitenbeentje te zijn geweest – of geworden. Het is te kort door de bocht om de relatief betere overlevingskan-

Aan heiligen zoals Sint Christophorus (afgebeeld) werd in de middeleeuwen een zelfstandige rechtspersoonlijkheid toegeschreven. Ze konden dus ook 'eigenaar' zijn van onroerend goed.

sen van de Friese lenen te verklaren uit hun actieve mediapresentie, maar er lijkt wel een onderliggend proces te zijn geweest. Vanaf het midden van de achttiende eeuw hebben media, de *Leeuwarder Courant* voorop, de openbare ruimte in Friesland omgevormd tot een functionele 'verbeelde gemeenschap' (Broersma 2002).²² Droeg de mediapresentie van de lenen ertoe bij dat ze zo stevig in die gemeenschap verankerd raakten dat ze minder kwetsbaar waren voor de institutionele veranderingen die de vicarieën elders troffen?

Over verbeelde gemeenschappen gesproken: vanaf het midden van de negentiende eeuw werd Friestaligheid steeds meer een bepalende factor in het 'Frieslandgevoel' dat in de media

21 Oexle, 'Gegenwart' 21–26.

22 Broersma, *Vooruitgang* 20–21.

werd geuit.²³ Vóór 1808 waren bijna alle Friese lenen familielenen, maar vanaf 1829 zijn ook lenen gesticht die alleen pensies toekennen aan scholieren en studenten uit Friesland of een deel van Friesland. Twee stelden bovendien Friestaligheid als voorwaarde voor een pensie.²⁴ De doelstelling van de nieuwe Friese lenen volgde blijkbaar de veranderende beleving van Friesland als gemeenschap (of *mienskip*).

Hiermee is een handvol losse onderzoeksthema's opgesomd. Als overkoepelend perspectief valt te denken aan *governance*, een moderne uitdrukking voor goed stuurmanschap in figuurlijke zin. Dit begrip *governance* heeft een publiekrechtelijke en een privaatrechtelijke kant. Het publiekrecht regelt de rechtsverhoudingen tussen landelijke, provinciale of lokale overheden en particuliere of private partijen: personen, maar bijvoorbeeld ook rechtspersonen zoals vennootschappen en stichtingen. Bestuursrecht, belastingrecht en strafrecht zijn bekende vormen van publiekrecht. Het privaatrecht of burgerlijk recht regelt de rechtsverhoudingen tussen particuliere of private partijen onderling.²⁵ Een wezenlijk onderdeel van *governance* is het verenigen van publiek- en privaatrechtelijke belangen.

Voor private studiefondsen zoals lenen vereiste dit het laveren tussen twee klippen: het particuliere belang van families of hun rechtsvolgers en het algemene belang van het beoogde studierendement.

Naast deze twee tegenpolen, het particulier en het algemeen belang, kunnen we in de *governance* van studiefondsen nog een derde historische dimensie aanwijzen: hun – al dan niet statutair uitgesproken – emancipatoire agenda, bijvoorbeeld het steunen van arbeiderskinderen of vrouwen. Beide doelen passen in ontwikkelingen die in de negentiende eeuw in West-Europa zijn ontstaan. In diezelfde tijd groeide een romantisch 'natiebesef' dat leidde tot ideologische constructies van nationalisme en nativisme. Sommige van deze stromingen, onder meer de 'tweede golf' van de Friese beweging, zagen zichzelf in dit licht ook als emancipatiebewegingen.²⁶ Hoe oude en nieuwe studiefondsen zich tot deze drie ontwikkelingen verhielden, komt hierna eveneens aan de orde. De besprekingen van al deze thema's en een samenvattend slothoofdstuk worden gevolgd door een repertorium van alle nu nog bestaande particuliere Friese studiefondsen of -lenen en hun stichters.

---

23 Broersma, *Vooruitgang* 200–207, 308–314.

24 Het Simke Kloosterleentje en het Rauwerda-Westra Fonds.

25 Algra & Gokkel, *Woordenboek* 406–407, 413.

---

26 Onder meer Breuker, *Opkomst*.

